

СВІТЛАНА БИБИК
ПОБУТОВИЗМИ І ЗНАКОВО-СИМВОЛІЧНА СИСТЕМА
МОВИ ПРОЗИ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

В усіх творах Г. Квітки-Основ'яненка широко представлена лексика сільського побуту різноманітних тематичних груп: назви хатнього начиння, продуктів харчування, їжі, страв, напоїв, одягу, знарядь праці, ігор, обрядів та ін. За фіксацією найменших побутових деталей, за безмежним нанизуванням окремих дрібниць стоїть надзавдання художника слова — показати національно-культурну, етнічну відмінність побуту українців. Тому безумовною є *українознавча, етнографічна цінність побутовизмів* у мові першого прозаїка нової української літератури.

Побутова, або розмовно-побутова лексика, — це загальноповсякденні слова, що в повсякденному спілкуванні є стилістично нейтральними. А от у текстах художнього стилю — це спеціально використана лексика з метою художньо-образної конкретизації дійсності. Тому побутовизми — це *здебільшого* конотовані елементи мовної тканини твору. Отже, одні з них створюють ситуативно нейтральне предметне тло подій, що розгортаються, інші — національно-культурне, ареальне, треті — мовно-часовий, історичний, соціально-побутовий зріз реальності, четверті ж акумулюють символічний зміст позначуваної ними реалії. Тому серед *побутовизмів* у мові художньої літератури, на нашу думку, варто розрізняти *знакові мовно-естетичні елементи та слова-символи*.

Орієнтація стилістики художньої прози на народнорозмовну естетичну норму була пов'язана у першій половині XIX ст.: 1) із опертям на народнописенну поетику, фольклорну оповідність, що надавали українській прозі багатьох десятиріч лірично-поетичного забарвлення; 2) з освоєнням розмовно-побутової стихії в її ареальних виявах у писемній практиці іронічно-комічного та психологічно-аналітичного зображення дійсності.

Отже, мовний реалізм Г. Квітки — це, перш за все, деталізація побутових сцен, що концептуалізується через мовний знак *хата* (409 уживань за даними «Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» у 3-х т. — Х., 1979). Ця побутова лексема є символом батьківщини, рідної землі; тепла, затишку, святості, захисту і допомоги. Навколо неї формується лексичний ряд на позначення частин українського житла першої третини XIX ст., а саме: *велика хата, противна хата, світлиця, кімната, вікно, поріг, двері, сіни, призьба, долівка*; її начиння — *скриня, стіл, лавка, лава, мисник, піч, ліжко*. Наприклад: «Смутний і невеселий сидів собі на *лавці*, у новій *світлиці*, що відгородив від *противної хати*, конотопський пан сотник Микита Уласович Забр'юха» (тут і далі цитуємо за виданням: Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. — К., 1982); «Вийшла Пазька з *кімнати* і, переходячи через *велику хату*, вже веселенько глянула на свого панича». Як відомо, у давнину практично всі елементи хати, окрім побутово-прагматичного, мали символічне значення. Це певною мірою відбито в мові повістей письменника. Пор. ситуативний зміст слів-символів *хата, поріг, покуть*: «А іди, пане Уласович, зо мною з хати та й уступи з порога лівою ногою на пісок, щоб твій слід обізначивсь на піску»; «Після сього посватаних і посадили, як звичайно, на покуть, на посад». На архетиповість слова-символу *хата* вказує і його ключова позиція в однорідному ряді побутових реалій, об'єктів дій, пор.: «Тут наша панночка і заходилася поратись і к сватанню прибиратись: *хату* миє, столи, лавки, мисники змива, птицю патра, локшину крише, горшки наставля, рушники налагоджує...»; «Тепер же гляди, Домасю! Є й *хата*, є й господарство, діточками бог благословив...».

Для вираження прихованого у внутрішній формі слова-символу *хата* змісту 'захист' уживається інтимізуючий прикметниковий займенник-епітет *своя*: «Іще невидовижу, як-то добрів і знайшов *свою хату*»; «Смутна й невесела ходила по *своїй хаті*, проводивши когось від себе і зачинивши двері, конотопська відьма Явдоха Зубиха після прочуханки...».

Епітетна сполука *пуста хата* символізує смуток, самотність, як-от: «Смутний і невеселий сидів пан судденко, Дем'ян Омелянович Халявський, у своїм хуторі, у *пустій хаті*, відкіль

повиганяв усіх із серця»; «Прийшов, аж *хата пустісінька*, і духу нікого нема, і кілочком замкнута».

Ідеалізований узагальнений образ створює словосполучення *хороша хата*, напр.: «Музика рушила, а народ і Ївга на ними. Ідуть побіля *хорошої хати*, — вікно таке гарне, веселеньке...».

Символічний зміст 'хата — рівність' закладений у ситуативному порівнянні: «Перед козаками так я сотник, а ти писар; а *коли ми удвох у хаті, так ми собі брати*».

Іменник *хата* має характерні дистрибутивні зв'язки з дієсловами, що конкретизують дії, вчинки, обставини, ситуації, в яких перебувають персонажі Квітчиних повістей, пор.: «*Пришедши у хату*, старости помолились богу святому і поклонились хазяїну і хазяїці»; «*Ходить по хаті*, ходить та й погляда на свої глечики...»; *сідати у хаті, біля хати йти, переходити через хату, виводити з хати, пішла з хати, увиходити у хату, хату вимітати, поточитися з хати, шасть мерщій з хати, запирати хату, кидатися по хатам, увів гостя у велику хату, у хаті запирати* тощо.

Для мовостилю Г. Квітки-Основ'яненка характерне ампліфікування — перелік назв посуду, хатнього й кухонного начиння («А усі ті *глечики, горщики, водяники, кухлики* стояли деяке на *полиці*, інше на *миснику*, було й на припічку, було й на самій печі...»; страв («А Макушині наньмички аж засіпалися пораючися: та *локину* крише, та *вареники* ліпить, та *курку* патра...»; одягу («... яке в мене добро буде: які *юпки, шовкові спідниці, плахот* вже не носитиму; *сорочки* будуть усе з іванівського полотна, скрізь повимережувані шовками...») і под. Такі повтори тематично однорідних побутовизмів надають висловам, фразам висхідної експресії, створюють динаміку образів, ритмізують мову прози. Перелік назв страв, напоїв, продуктів харчування нерідко в мові Квітчиних повістей є засобом створення різних відтінків іронічної експресії щодо зображення панства: іронічно-глузливого («.. а пан справник був собі богомільний та богобоязний і вже нізащо душі не сквернитиме скоромним, так приказано купити і *кав'яру*, і кримського *оселедцю*, і свіжопросоленої *осетринки*, і свіженької *рибки* хорошої, і *раків*, і *паляницю*»; іронічно-жартівливого («.. та й почав, як він каже, сокрушати перш *бориц* гарячий з усякою мілкою рибкою, та пшоняну *кашу* до олії, далі заходжуваній *бориц* з линами, а там *юшку* з миньками та пшеничними *галушечками*, та печені *карасі*, та більш і нічого») і под.

Побутовизми (назви страв, напоїв, одягу) — це й деталь соціально-побутової диференціації різних верств населення України, як-от: «*Купцеві* зараз *чайничок* настановить, а усе мала у себе; *простому народу* доброго *борицу* з *салом* поставить; *паничеві* *молошної каші* подасть» і под.

Каламбурного ж ефекту досягає письменник, нанизуючи побутовизми з різних тематичних груп лексики. Пор. як перемережані побутові лексеми в описі вмісту ярмаркових яток: «А тут вже лавки з красним товаром для панів: струковатий *перець* на нитках, *родзинки, хвиги, цибуля, усяки сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня*, ще по весні з Дону навезеная, і суха, і солоня; *кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гаплички* і для нашого брата *свинина*» і под.

У подібних деталізованих описах повсякденного життя персонажів, їх участі в іграх, розвагах, у приготуваннях до календарно-обрядових святкувань кожна із лексем виплеснутого на папір побутового словника є мовно-естетичним знаком національної культури і побуту українців-селян. Побутовизація оповіді передбачає показ національно-етнографічних рис, відмінностей, своїх традицій. Тим більше, що період мовотворчості Г. Квітки-Основ'яненка збігався з часом романтичних зацікавлень українським фольклором (збірки М. Цертелєва, І. Срезневського, М. Максимовича, А. Метлинського, М. Лукашевича).

Перший український повістяр активно залучає обрядові назви, назви народних свят у композиційну будову творів, роблячи їх календарно-темпоральними знаками, прив'язуючи до них описи пейзажу, дій, національного побуту з відповідними групами лексики (слова на позначення характерних дій, реалій). Напр.: «Прийшла весна. *Об Євдокії* сонечко злизало сніг по горбиках, стало тепленько, увесь народ з города по празникам руша на Гончарівку».

Буттеву модальність створюють вислови на зразок «Як се було коло *теплого Олексія..*», «..бо се вже діялося після *Петра*», «.. отсе після *провід* подає за нього рушники, а після *ушестя*, на *кличальній*, і *весілля буде*»; «.. а то ще двічі на год *були і ярмарки* у тій слободі: одна *об теплому Олексію*, а друга *об перших Парасках*» і под. Зауважимо, що ця функція назв народних і церковних свят збереглася і в мові прози ХХ ст., особливо у творах сільської та історичної тематики, зокрема у Ю. Мушкетика, Є. Гуцала, Гр. Тютюнника та ін.

Характерний для українців обряд «давати гарбуза», тобто відмовляти хлопцеві в намірі сватати дівчину, Г. Квітка-Основ'яненко відтворює через вживання фразеологізмів *дати гарбуза; покуштувати (взяти, з'їсти) гарбуза; підносити печеного гарбуза; роздавати гарбузи*, які зберігають пряму денотативну основу, пор.: «І вже їй було так що годів з двадцять та, може, з сотню *пороздавала гарбузів женихам..*»; «Жоден [кожен. — С.Б.] би заслав людей до неї поперед усіх; так *боялись-бо гарбузів*»; «Тільки було налагодивсь женитися і людей посилати з хлібом, а тут йому *дівка і піднесла печеного гарбуза!*» і под. Такі фразеологізми мають відчутний конотативний культурно-історичний компонент — побутову лексему *гарбуз*.

Образне вживання побутовизмів у функції порівняння пов'язане з актуалізацією зовнішніх асоціацій за формою: «Сам, каже [Демко], губернатор іде у *колясці*, що скрізь у вікнах, *мов хата яка*»; «[Данилко] за його *ридваном ззаду труситься у цвяхованому каптані та у мережованім брилі, як той вареник зверченим*». Щоправда, орієнтація на народнопоетичні формули, стереотипні фольклорні образні структури, прив'язаність до форми усних народних оповідань створювали таку рамку поетики повістей Г. Квітки, що «не давала можливості» для поширення таких ситуативних, індивідуально-авторських порівнянь, метафор.

Вживані в мові Квітчиних повістей етнографізми — це й ареальні мовно-естетичні знаки культури Слобожанщини, а то й ширше — Лівобережної України. Серед них назви ігор, розваг типу: «Ануге лишень, побіжімо!.. а берітеся у *хрещика*, у *ворона*, поведемо *кривого танця*, *хоровода*, *кострубонька*, у *жони*»; цитації весільних пісень тощо. Ці нейтральні для періоду творчості Г. Квітки побутовизми сьогодні виступають як архаїзми, розмовна застаріла лексика: «Був і дівчачий товар: *стрічки*, *скиндячки*, *серги*, баєві *юпки*, *плахти*, шиті рукава і *хустки*; жіноцькі *очіпки*, *серпанки*, *запаски*, *кораблики*, *рушники*, і шиті і з мережками [...] .. аж утомишся, розказуючи».

Особливо така зміна відчутна щодо назв національного одягу, вбрання: *очіпок*, *свита*, *плахта*, діалектних *скиндячка*, *серпанок*, *юпка*, *лента*, *серги*, деякі з яких сучасний читач сприймає як росіянізми. Так, про слово *лента* ще Б. Грінченко у «Словарі» відзначав «взято изъ русск. яз.» (II, 355). Тут же уточнено, що вживання слова зафіксовано у творах Г. Квітки, а також у народній мові (Черкащина), зокрема у фольклорі («Куплю собі шаблю золотую, а до неї ленту голубую»). Із сучасного структурно-функціонального погляду на лексичну норму літературної мови це слово можна кваліфікувати як просторічне, ненормативне, розмовне. Зокрема у Словнику української мови (СУМ) воно має ремарки «*нар.-поет., розм., рідко*» (IV, 477), і наведені цитати засвідчують його ширший ареал вживання у поетичній мові східного та західного варіантів сучасної літературної мови ХІХ — поч. ХХ ст. Тим більше, що Г. Квітка залучав і власне українські відповідники *стрічка*, *скиндячка* (у Сл. Гр. IV, 134 цитата лише з творів Квітки). Останнє у СУМі маркується як *розмовне*, що підкріплено прикладами з творів Г. Квітки-Основ'яненка, Ганни Барвінок, І. Франка. Щоправда, у наведеному синонімічному ряді «*стрічка*, *скиндячка*, *ленти*» письменник розрізняв народнопобутовий прагматичний зміст лексем *стрічка*, *скиндячка* (7 та 26 слововживань відповідно за даними «Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка») та офіційно-книжний урбаністичний, що наявний у лексико-семантичному варіанті слова *лента* «ознака винагороди, на якій звичайно чіпляли медаль» (4 вживання).

А от архаїчне з погляду сучасного мовця слово *юпка* у ХІХ ст. позначало верхній одяг, зокрема, жіночий — у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами, а чоловічий — короткополий каптан, пошитий у талію, із складками і стоячим коміром (у Сл. Гр. IV, 531-

532 цитовано з творів І. Котляревського, Г. Квітки, записів П. Чубинського), мало ареальну східноукраїнську маркованість. Письменник не вживав синонім *корсетка*, що увійшов у загальнономовний словник дещо пізніше.

Територіальними, регіональними маркерами якості, форми побутовизмів є означення, виражені власними назвами («А тут з *Водолази* *горшки*, *кахлі*, *миски*, *покришки*, *гличики*, *кухлики*..»), прислівниками («*Скиндячки* на головах усе *по-харківськи* *положені*..»), а також прикметниками («*сорочки з іванівського полотна*»).

Отже, заслуга Г. Квітки-Основ'яненка полягала в тому, що він зафіксував у художніх творах численні побутовизми, що відображають матеріальну, обрядову культуру українців першої третини XIX ст. і тому мають високий українознавчий потенціал. Орієнтація в прозі на народнорозмовну основу як ґрунт розвитку літературної мови, її поетики визначала способи мовно-естетичного освоєння побутової лексики.